

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

УДК 81'38

Світлана Єрмоленко

м. Київ

ФІЛОСОФІЯ МОВИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті зроблено спробу осмислити мову Шевченка як складну ієрархічну систему, яка є об'єктом вивчення історії української літературної мови, лінгвостилістики, лінгвопоетики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології. Для розкриття філософії мови Кобзаря обрано показові в контексті української ідентичності концепти-мотиви, слова-символи СЛОВО, ХАТА, СВІТ, запропоновано парадигматично-синтагматичний аналіз відповідних лексикалізованих одиниць у поетичному тексті Кобзаря. Зроблено висновок про естетичний критерій становлення нової літературної норми, орієнтованої на слововживання Шевченка.

***Ключові слова:** мова Шевченка, критерії літературної норми, концепти-мотиви СЛОВО, ХАТА, СВІТ, естетизація і символізація індивідуального слововживання.*

***Аспекти вивчення Шевченкової мови.** У традиційному лінгвошевченкознавстві є кілька засадничих положень, яким підпорядковані різні аспекти вивчення Шевченкової мови, зокрема, аналіз її як явища історії нової української літературної мови, як об'єкта лінгвопоетичних, стилістичних студій, як феномену індивідуальної мовотворчості, художнього мовомислення. Загальноприйняті твердження мова Шевченка — це мова українського народу; Шевченко — творець нової української літературної мови потребують уточнення, аргументації в контексті сучасної наукової парадигми, чи, точніше, наукових парадигм, які змінюються залежно від актуалізованих дефініцій мови, а також зв'язку мови з іншими суспільними категоріями, пор.: мова — система знаків; мова — втілення думки; мова як світогляд; мова — код культури, мова і національна ідентичність, мова і національна свідомість, мова і особистість, мова і суспільство тощо. Поряд із власне науковими*

© С. Я. ЄРМОЛЕНКО, 2014

проблемами не зайве поставити й такі начебто прості питання: Чим була українська мова для Шевченка і чим стала його мова для українців? Чи справді Шевченко створив нову українську літературну мову?

Найкоротша відповідь на перше питання: для Шевченка українська мова була а) ознакою зв'язку з мовою батьків (*Не одиуравсь того слова, / Що мати співала, / Як малою повивала, / З малим розмовляла*) («Гайдамаки»)¹; б) інстинктом збереження своєї національної ідентичності, збереження зв'язку з родом і народом (*І всі мови Слав'янського люду — / Всі знаєте. А своїє / Дастьбі... Колись будем / І по-своєму глаголать...*) («І мертвим, і живим...»); в) найдієвішим, оптимальним інструментом самовираження, творчості, розкриття глибинних дум, мрій, бажань, почувань (*Мій Боже милий, / Даруй словам святу ю силу — Людськеє серце пробивать, / Людській сльози проливать*) («Марина»); г) невіддільною частиною і потребою людського спілкування (*Якби з ким сісти хліба з'їсти, / Промовить слово...*) («Якби із ким сісти хліба з'їсти»). Саме так можна структурувати зміст концепту, або, за літературознавчою термінологією, мотиву Шевченкової творчості — «СЛОВО».

Дослідники тем і мотивів поезії Шевченка наголошують на «багатоаспектній історіо- та націософській концепції слова», на тому, що Шевченкове слово — це «самодостатня мистецька вартість, кульмінаційний пункт і кінцевий результат художнього творення» [1: 279].

Чим стало слово Шевченка для українців? Насамперед, мова Шевченка об'єднала українців, які жили в різних державах, надихнула їх філософією національної самобутності й любов'ю до України. Мовою Шевченка українці заявили про себе в світі як про націю зі своєю історією, природою, високою духовною і соціально-побутовою культурою, своїм сприйняттям світу, своїм національним характером.

Досліджуючи джерела мови Т. Шевченка (серед них — народно-розмовний словник, народнописенна мова, книжні історичні джерела, іншомовні запозичення), акад. В.М. Русанівський наголошує: «Шевченко по праву вважається творцем української літературної мови як основи розвитку нової, уґрунтованої на народній основі української культури. ..Позбавлений права на власну історію і національну самосвідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні» [14 :235–236].

Академічна праця «Курс історії української літературної мови» за редакцією акад. І.К. Білодіда [10] містить великий розділ «Мова творів Т.Г. Шевченка». Автор цього ґрунтовного розділу В.С. Ільїн, аналізуючи лексику, лексичну синоніміку, фразеологію, фонетичні і морфологічні особливості, синтаксис поетичних творів Шевченка, орієнтується на рівневу структуру української мови, на відповідні норми національної

¹ Цитати із творів Т. Шевченка наводимо за виданням: Тарас Григорович. Повне зібрання творів: у 12 т. [20].

літературної мови. Він фіксує тотожність/відмінність мовної практики поета щодо конкретних норм нової української літературної мови, оцінює стиль поета в таких категоріях, як *народна основа мови Шевченка, діалектизми, старослов'янізми, народнописенна, розмовна мова, стилістичне навантаження граматичних, фонетичних одиниць* тощо. Серед ознак мови Шевченка В.С. Ільїн називає такі: а) основна ознака — глибока народність поетової мови, її нерозривний зв'язок з живими мовними джерелами; б) надзвичайна емоційна насиченість, почуттєвість мови Шевченка, якій підпорядковані всі мовностилістичні засоби; в) багатство, різноманітність лексики, фразеології; простота і ясність висловлення.

Особливу увагу дослідник звертає на характерну ознаку Шевченкової мови — «її епічно-розмовний характер, зумовлений спрямуванням на найбільшу дохідливість та максимальну зрозумілість. Звідси — ряд таких синтаксичних засобів, як звертання, окличні і питальні речення, вставні слова, типові для живої розмови, часте введення в твори діалогічної мови, тобто все те, що створює враження невимушеної бесіди письменника з читачем» [Там само: 212]. Про максимальне наближення літературної мови Шевченка до народної мови писав Г.А. Левченко, ілюструючи це твердження зразками діалогічного Шевченкового висловлення з природною зміною інтонацій, переходом від епічного ладу до розмовно-емоційного, розмовно-буденного або піднесено-патетичного. Налаштування поета на відтворення чужої мови, вкраплення характерних синтаксичних зворотів, використання різноманітних звертань створюють враження постійного спілкування Шевченка з уявним співрозмовником. Це спілкування, за словами Г.А. Левченка, було не монотонним, а «многотонним, гнучким, многогранним» [11: 112]. Дослідник використовує поняття «матеріальна чуттєвість слова», суголосне із сучасним лінгвостилістичним терміном «конкретно-чуттєвий зміст слова», пор.: «Палка Шевченкова мова, його образ і слово матеріально-чуттєві. Слова у Шевченка поставлені на те, щоб можна було бачити, чути, відчувати зображене. Слово в його творах міцно прив'язане до матеріальної предметності, воно повне конкретного словесного змісту» [Там само]. Висновок автора про розмовний синтаксис і живу діалогічну мову Т. Шевченка, в якій описова інтонація витісняється безпосередньою емоційною, відкривав перед дослідниками перспективний напрям вивчення ідіостилію поета.

Різні аспекти дослідження мови Т. Шевченка пов'язані з відповіддю на питання, чому мовотворчість поета не стала лише об'єктом історії літературної мови, а залишається актуальною для всіх галузей українського мовознавства. Від самого початку свого зародження лінгвошевченкознавство поєднувало дві лінії аналізу Шевченкових текстів: 1) відповідність мови поета літературній нормі української національної мови (праці В.С. Ващенко, П.Д. Тимошенка, М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, І. Огієнка, Ю. Шевельова, М. Мозера та ін.); 2) художньо-

естетична майстерність поетової мови (праці Г. А. Левченка, Л.А. Булаховського, Максима Рильського, І.К. Білодіда, З.Т. Франко, В.В. Жайворонка, А.К. Мойсієнка та ін.). Як правило, названі дві лінії об'єднуються формулою «мова і стиль Шевченка». У кожний історичний період дослідники наповнюють цю формулу новим змістом, розширюють розуміння мови Т. Шевченка.

Лінгвістичний аналіз художньої і епістолярної спадщини поета пов'язаний із фіксацією варіантних засобів слововживання, правопису, які характерні для автографів Шевченка. Показово, що життя друкованого слова Кобзаря засвідчило різні підходи до збереження особливостей авторського слововживання й правопису. Свого часу В. Сімович наголошував на пошуках автентичного поетового слова [15: 328–331]. Проблему варіантності слів на зразок *військо/войско; вольнії/вольнії* розглядає В.С. Ващенко. За фіксованими варіантами, на думку автора, можна простежити, як вирізьблювалась норма сучасної української літературної мови. Наприклад, у 40 випадках авторського слововживання укорінюється форма *багато*. І лише в одному випадку виступає *багацько* [4 :21–28]. Дослідник звертає увагу, що І. Котляревський послуговувався тільки словом *багацько* (14 слововживань).

Проблему лексичної, фонетичної варіантності в текстах Шевченка розглядає М. Мозер. Дослідник звертає увагу на «діалектні та історичні засади мови Шевченка» [12: 11], критикує Словник мови Т. Шевченка за пуристичні тенденції. Конкретне слововживання Шевченка, справді, не було позбавлене варіантів; крім того, різні друковані видання часто сприяли появі нових варіантів і певним чином засвідчували тенденції розвитку літературної норми української мови.

Формальний, власне структурно-лінгвістичний підхід до опису лексики, уживаних Шевченком граматичних форм, тобто вивчення мовної структури може лише частково задовольняти попит на зацікавлення проблемою «Мова Шевченка».

Шукаємо в сучасній українській літературній мові основи Шевченкової мови, звертаємося до ядра словника, фразеології, до синтаксичних структур, у яких закорінена українська інтонація, особливості народно-розмовного висловлення. Переконаємося, що мова — це не конвенційні, умовні знаки, не відкриті й закриті склади, не чергування звуків, не відмінкові закінчення чи закінчення дієслів... Мова Шевченка — це глибинна семантика, логіка мислення і логіка мовної поведінки, яку треба видобувати зі створених генієм текстів, щоразу прочитуючи їх повному.

У зв'язку з різними підходами до мови Шевченка як основи сучасного мовного стандарту варто враховувати різні критерії становлення літературної норми, серед яких особлива роль належить соціальному й художньо-естетичному критерію. Українській мовній свідомості були суголосні висловлені Кобзарем ідеї, причому вони постали в такій естетичній формі, яка не втратила свого значення і масово впливає на

читачів упродовж століть. Причину цього впливу треба бачити в пророчому слові поета, який «творив новий, невідомий поетичний світ, що вгадував і самому народові незнані ще потреби його майбутнього розвитку, його буття в історії і культурі» [5: 141].

Саме естетика Шевченкового слова, виявлена в непідробній людській щирості, правдивості, його органічно невимушена, відверта розмова з читачем (слухачем) і оцінка різних життєвих ситуацій, а також історичних і сучасних поетові подій через найглибше емоційне сприйняття й самовираження робили поезію Шевченка такою співзвучною з настроями й роздумами читачів, що авторські висловлення ставали елементами колективної свідомості, перетворюючись в афоризми, як, наприклад, початковий рядок однойменної поезії: «Ну що б, здавалося, слова...». У цій поезії своєрідна форма питальної конструкції виконує функцію заохочення, спонукання до роздуму. На перший план виходить семантика виразної суб'єктивної модальності, якою зцементовано а) розповідь про конкретний епізод, подію (Шевченко на засланні, далеко від України, слухає, як співає українську пісню матрос-земляк); б) спогад (*Давно, давно колись..*) про почуту в дитинстві пісню, яка нагадала йому долю сіроми-сироти, відданого в москалі; в) емоційний вибух уточнювальних питань, звернених до самого себе: *Чого ж тепер заплакав ти? / Чого тепер тобі, старому, / У цій неволі стало жалі? / Що світ зав'язаний, закритий! / Що сам еси тепер москаль,... / Що серце порване, побите, / І що хороше—дороге / Було в йому, то розлилося, / Що ось як жити довелось, — / Чи так, лебедуку? / — Еге...*

Нанизані синтаксично однотипні висловлення із сполучником *що* фактично є емоційно-експресивним ствердженням того, за чим автор жалкує. Лексична семантика слів-звертань *старий, лебедуку* інтимізує, орозмовлює діалогізований текст поезії. Таку саму стилістичну функцію виконують вставні слова, частки, звороти: *знать, як кажуть, чи тее, таки; думав спати лягати; журився сам собі*. Легкість, природність поетичного роздуму Шевченка ґрунтується на органічному поєднанні епічних і ліричних мотивів, на динамічному переході від одного настроєвого регістру, створюваного стилістичним засобом ампліфікації, до іншого, виразно розмовного, інтимного, який актуалізує невичерпні можливості фольклорного і народно-розмовного слова.

Досліджуючи мову ліричних творів Т. Шевченка періоду заслання, З.Т. Франко виокремлює поряд із ідилічним, соціально-політичним словником 'естетичний словник' Шевченкової інтимної лірики, проте в оцінці впливу мовотворчості Шевченка на вироблення зразкової літературної норми перевагу віддає структурному критерію, пор.: «Мовна творчість Шевченка, послуживши зразком літературних норм в галузі лексики і граматики, стала вважатись зразковою і у сфері естетики слова» [19: 76]. Очевидно, такий висновок потребує корекції: саме естетика Шевченкового слова і його зміст були первинними, визначальними для того, щоб утвердилася лексична і граматична літературна

норма, взорована на мову Шевченка. Принаймні упродовж століть ці два чинники формування загальнолітературної норми діють паралельно, а з розширенням лексикографічного опрацювання мови Т. Шевченка, визначенням меж і можливостей авторського слововживання вага естетичного критерію у формуванні загальнолітературної норми зростає.

Розмова — визначальний мотив мовомислення поета. Звичне у філологічних дослідженнях словосполучення «письменник пише / писав для народу (про народ)...» стосовно мовотворчості Шевченка потребує уточнення, бо поет, пишучи, насамперед **розмовляв** із народом. У Шевченковій поезії реально чуємо, як автор говорить зі своїми героями, з уявними читачами-слухачами, з друзями. Він ословлює свої думки про світ, життя людей у цьому світі, причому робить це в такій формі, такою мовою, яка з часом не відбуває, не минає, не стає фактом історії, а завжди сучасна, злободенна. Ось уже впродовж другого століття розмовляє Шевченко з «живими, мертвими і ненарожденними». І саме тим, що є Україна, українська мова, що ми називаємо й усвідомлюємо себе українцями, завдячуємо нашому генієві, який повернув українцям пам'ять, змусивши їх замислитися: *Подивіться лишень добре, / Прочитайте знову / Тую славу. Та читайте / Од слова до слова, / Не минайте ані титли, / Ніже тії коми, / Все розберіть...та й спитайте / Тойді себе: що ми?.../ Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?..* («І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнєє посланіє») ².

Потреба людини в спілкуванні, в бажанні висловити свою думку й почути реакцію співрозмовника на сказане — характерна ознака кожного мовця, мовна діяльність якого відбувається в конкретний час і в певних суспільних умовах. Коли ж у цьому аспекті витлумачити мовну діяльність письменника, в якій поєднується потреба самовираження й потреба розмови з читачем (слухачем), то кожний індивідуальний стиль постане як певний тип ословленої ідеї спілкування — спілкування рідним словом і рефлексії над його функціями в суспільстві, спілкування як народження думки й розкриття потаємного, інтуїтивного, як пошук уявних однодумців і розмова з ними, спілкування як висловлення пророчих ідей.

Когнітивно-текстовий аналіз високочастотної, багатозначної лексики СЛОВО, яка пов'язана з дієсловами *промовляти, промовити, вимовляти, вимовити, говорити, казати, сказати* тощо, не лише онтологічно, а й через структуру вживаних усталених зворотів, поетичних фразем, через характерні для діалогів синтаксичні конструкції дає підстави структурувати семантику відповідної лексики у поетичних текстах Т. Шевченка: *слово — спілкування, слово — творчість, слово — ознака національної ідентичності* [6]. На жаль, у Словнику мови Шевченка не відображено

² Пор. висловлення, яке можна вважати автоцитатацією: *Слава не поляже; / Не поляже, а розкаже, / Що діялось в світі, / Чия правда, чия кривда / І чий ми діти* («До Основ'яненка»).

цих основних значень конкретного авторового слововживання [16 II: 264–266], хоч зафіксовано різні формальні ознаки й вибірккові контексти вживання іменника *слово*. Проте на час створення Словника не були актуалізовані в мовознавстві методи когнітивного аналізу тексту, а отже, концепти-мотиви Шевченкової мови не були прочитані. Виокремлюючи концепт *розмови* в мовотворчості Шевченка, можемо констатувати поповнення скарбниці поетичних фразеологізмів української літературної мови, пор.: *Проговорили Слово тихої любові* («Єретик»); *Якби з ким сісти хліба з'їсти, Промовить слово* (однойменна поезія); *Нема на що подивитись / З ким поговорити*); («Лічу в неволі дні і ночі»).

Наскрізна для творчості Шевченка ідея спілкування, взаєморозуміння, потреба розмови, мови особливо увиразнюється в невольничій поезії: *В неволі, в самоті немає, / Нема з ким серце поєднать... / А душу треба розважати, / Бо їй так хочеться, так просить / Хоч слова тихого* («В неволі, в самоті немає»).

У контексті невольничої поезії вислови *слово тихе, святе слово* конденсують у своєму значенні ідею рідного слова, рідної мови, якою поет мережить свої думи. Але цими думами на чужині нема з ким поділитися: *Тяжко мені, Боже милий, / Носити самому / Оці думи. І не ділить / Ні з ким, — і нікому / Не сказати святого слова..* («Заросли шляхи тернами»).

Бажання *привітати словом, добре слово сказати* — у самій природі людини. Вона прагне мовою передати свої думки, почування і, спілкуючись, досягти взаєморозуміння, гармонії співпереживання: *Серце рвалося, сміялось / Виливало мову, / Виливало як уміло* («Думи мої, думи мої»). Художньо-образна уява поета відтворює особливий стан духовної близькості, високих почуттів, коли люди розмовляють *очима, душею, серцем: Кого ти без мови, без слова навчила / Очима, душею, серцем розмовлять* («Мар'яна-черниця»).

Звична розмова словами відступає на другий план, а високого емоційно-духовного змісту набуває спілкування *очима, душею, серцем: Нащо батько, мати, високі палати, / Коли нема серця з серцем розмовлять* («Гайдамаки»).

Шевченко відчував силу й водночас безсилля своїх слів: *змережаю / Кров'ю та сльозами / Моє горе на чужині, / Бо горе словами / Не розкажеться нікому / Ніколи, ніколи / Нігде на світі! Нема слів / В далекій неволі!* («Лічу в неволі дні і ночі»).

Поет чітко формулює потребу висловлення, мовотворення, бажання спілкуватися як основу життєдіяльності, природного буття людини. Закономірність саме такого прочитання авторського тексту підтверджується вербалізацією поняття «розмова», що репрезентує один із визначальних мотивів мовомислення поета.

Нове прочитання поетичних текстів Шевченка пов'язане із сучасною лінгвокогнітивістикою, що поєднує аналіз тексту з дослідженням концептуальної і мовної картин світу. Розширення, поглиблення змісту понять «мовна семантика», «семантика мовного знака» передбачає

застосування методів моделювання лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів, структурування концептів, встановлення ієрархічних зв'язків між семантикою художнього слова і мовною свідомістю творця тексту. Застосування методів лінгвокогнітивного аналізу до художніх текстів дає змогу розкрити власне мовний механізм оприявлення тем і мотивів поезії Тараса Шевченка, іншими словами, розкрити філософію мови Т. Шевченка.

Питальні інтонації як ознаки філософського мислення. У пророчих словах Кобзаря чуємо глибинні, всеохопні питальні інтонації як ознаки філософського мислення і як неодмінні мовні структури діалогічного спілкування. Діалогізація поетичного мововираження Шевченка засвідчена у різноманітних функціях питальних конструкцій, питальних і окличних емоційних інтонаціях. Висловлення з нагромадженням питань в інтонаційно динамічному Шевченковому вірші набули в українській літературній мові статусу афоризмів, мудрих крилатих слів.

Аналізуючи філософський зміст поетового «*Один у другого питаєм, / Нащо нас мати привела? / Чи для добра? Чи то для зла? / Нащо живем? Чого бажаєм? / І, не дознавшись, умираєм, / А покидаємо діла.*», філософ С.Б. Кримський обґрунтовує значення питань у пізнавальній діяльності людини: «..Світ у питаннях ближчий до своєї автентичності, справжності та самотворення, ніж у відповідях, котрі спрямовують суще, схематизують його багатоманітність, орієнтують не на буття як океан можливостей, а на причали його гаваней. Запитання, як підкреслював М. Гайдеггер, це “благодчестя думки”, вивільнення від остаточних констатацій... ..в запитальних ситуаціях свідомість залишається максимально відкритою реальності, характеризує відверті форми співвідношення з нею» [9: 4].

У мовомисленні Шевченка — особливий стан його пізнавальної діяльності, входження світового цілого в духовне буття поета. Філософ називає такий особливий стан пізнання «вищим духовним осягненням світу» [Там само: 78]. Не випадкова й висока частотність у поетичних текстах Шевченка дієслівних слововживань із лексичним значенням 'звертатися до кого-небудь із запитанням, бажаючи дізнатись щонебудь': *питати* (50), *спитати* (28), *розпитати* (10), *запитати* (5), пор.: *Тяжко мені сиротою / На сім світі жити; / Свої люде — як чужії, / Ні з ким говорити; / Нема кому розпитати, / Чого плачуть очі; / Нема кому розказати, / Чого серце хоче, / Чого серце, як голубка, / День і ніч воркує; / Ніхто його не питає, / Не знає, не чує. / Чужі люди не спитають — / Та й нащо питати?* (Думка «Нащо мені чорні брови...»); *Хто спитає, привітає / Без милого в світі?* («Катерина»); *Насипали край дороги / Дві могили в житі. / Нема кому запитати, / За що їх убито?* («Причинна»); *Сидить вона, не йде в село, / Не пита й не плаче, / Одуріла!..* («Сова»); «*А Марко в дорозі?» — / Ганна діда питалася* («Наймичка»).

Посилують питальну семантику заперечні конструкції, характерні для Шевченкового ідіостилію експресивив з подвійним запереченням на зразок *ніхто його [серце] не питає; ніхто його [світ] не додбає і не роз-*

руйнує. Принагідно зауважимо, що в обох фраземах займенник заступає слова-поняття, які належать до часто вживаних у поетичній мові Шевченка: *серце* (311 слововживань) і *світ* (284 слововживання).

Діалогізація поетичного тексту мотивована різними типами питань — питань як реплік класичного діалогу, коли спілкуються двоє суб'єктів, персонажів ліро-епічного, ліричного твору, коли спілкується автор із персонажем, питань, які не передбачають відповіді, а свідчать про нуртування авторової думки.

Оформлення думки питальними конструкціями (реченнями) — характерна ознака поетичної мови Шевченка. Звертання до людей, Бога, серця, до конкретних і уявних співрозмовників завжди супроводжуються питаннями. Питальні інтонації пронизують монологічний і діалогічний текст, вони формують стилістичні фігури ампліфікації, як, наприклад, в однойменній поезії: *Чого мені тяжко, чого мені нудно, / Чого серце плаче, ридас, кричить, / Мов дитя голодне? Серце моє трудне, / Чого ти бажаєш, що в тебе болить? / Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? / Засни, моє серце, навіки засни, / Невкрите, розбите — а люд нависний / Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.* Заголовки чи підзаголовки багатьох поезій мають форму питальних конструкцій: «*Чи є що краще, краще в світі...*», «*Чи ми ще зійдемося знову?..*»: «*Чи не покинуть нам, небого...*»; «*Самому чудно. А де ж дітись?*».

Питання-сумніви, питання-обурення й засудження, питання-співчуття, питання-роздуми — цілий спектр волевиявлення, по-різному представлений в інтимній ліричній і громадянській поезії Шевченка. Питальна інтонація супроводжується повторами, характерними для реплік експресивного діалогу, коли в одному висловлюванні поєднуються ствердження і одночасне самозаперечення, пор.: *А он старе Монастирище, / Колись козацьке село, / Чи те воно тойді було?.. / Та все пішло царям на грище: / І Запорожжя, і село... / І монастир святий, скарбниця, — / Все, все неситі рознесли!.. / А ви? ви, гори, оддали!.. / Бодай ніколи не дивиться / На вас, прокляті!! Ні,ні.. / Не ви прокляті... а гетьмани... (Сон «Гори мої високії»).*

Феномен «діалогізму, діалогічних смислових взаємин між щонайменше двома суб'єктами висловлювання» [17: 352–354] шевченкознавці вважають конститутивною основою поетичного тексту Шевченка. Усебічно аналізуючи систему ліричних, епічних суб'єктів, виявляючи імпліцитного й експліцитного автора в Шевченкових текстах, В.Л. Смілянська пише: «Усі без винятку Шевченкові твори мають свого адресата, названого чи неназваного, ієрархічно структурованого, — це Бог, цар, церковники, панство, інтелігенція різного ґатунку, люди, кохана, друзі тощо. Така адресація виявлена жанрово — у посланнях, номінативно — у ліричних посвятах і ліричних відступах-звертаннях, стилістично — через тональність (елегійну, саркастичну, іронічну тощо), позатекстово (у «Передмові» та зверненні до «субкрибентів» у поемі «Гайдамаки» [18: 228–229]). Крім адресності діалогічного висловлення для ідіостилю

Шевченка важлива синтаксично-ритмічна, синтаксично-інтонаційна відмінність чужої мови, іншого голосу в тексті, оскільки часто висловлена думка, вибух емоції у формі питальної конструкції перебуває на межі мови автора і мови персонажа.

Роль звертань у діалогізації тексту. Якщо для ідентифікації адресатів, з якими розмовляє поет, застосувати синтаксично-структурний принцип, зокрема зафіксувати речення з формально вираженим звертанням, то перелік адресатів помітно збільшиться, наприклад: *бандуристе, орле, дівчата, люде, гори, мій голубе, моя ти доню, пане-брате, враже, сини, слово, доле, душе, талане, волхве, серденько, очі, братія моя, брати мої, сестри, славо, зоре, гетьмани, Чигрине, діти, королевий цвіте*.

Характер суб'єктивних інтонацій зумовлений насамперед обраними звертаннями. Власне, спілкування починається із “камертону” звертання. Розглядаючи персоніфіковані звертання Шевченка до щастя, долі, дум, рідного краю, явищ природи та ін., Л.А. Булаховський кваліфікує їх як засоби інтимізації, пов'язані «з основними нервами його творчості, з основними особливостями його художніх уподобань і майстерності» [3: 30].

До частотних звертань належать *серце, душа, зоря*. Наприклад, із 43 слововживань *зоря*, зафіксованих у поетичних текстах Шевченка, 13 виконують функцію звертання. Серед них — перший рядок відомої поезії, яка своїм глибинно-асоціативним змістом і досконалою синтаксично-інтонаційною, ритмічною формою належить до мовно-естетичних знаків української культури: *Зоре моя вечірняя, / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою* («Княжна»).

Розмова із зорею — типовий мотив ліричної поезії, але в тексті Шевченка він набуває особливого звучання завдяки ословленій живописній картині природи. Ця картина — дорогий спомин поета про Україну: *Розкажи, як за горою / Сонечко сідає, / Як у Дніпра веселочка / Воду позичає*. Українська природа завжди була для поетичної уяви Шевченка живильним джерелом, він розмовляв із нею, молився на неї, пор. висловлювання Івана Огієнка про спосіб думання самого Шевченка: «Ціле життя своє він писав тільки одним стилем, він у нього реальний і наявний. Разом цей стиль малює Шевченка як глибокого філософа, істотно окрашеного релігійністю... І яку треба було мати високорелігійну душу, щоб, сидячи під арештом у казематі року 1847-го, написати перлину світової літератури — «Садок вишневий коло хати!»» [13: 174]. Шевченків «Кобзар» називає І. Огієнко «найінтимнішим твором в українській літературі» [Там само: 172].

Концепти-мотиви ХАТА і СВІТ у мовомисленні Шевченка. Ліричний герой Шевченкових поезій живе в певному просторі. Мікропростір окреслений найчастотнішим у поетичних текстах слововживанням *хата*.

Слово *хата* належить до загальноновживаної лексики української мови. Насамперед виокремлюємо зазначену номінацію як характерну прикмету саме українського села, з його природним ландшафтом, з характерними ознаками кліматичних умов, типовим виявом стихій при-

роди. Шевченкова *хата* має типове місце; її здебільшого уявляє автор: в яру, в гаю, на горі над Дніпром, з вишневим садком коло хати. Естетизація названого поняття як елемента української побутової культури здійснюється завдяки переходу від реального безстороннього зображення денотата до асоціативно-образного, конкретно-чуттєвого, пор.: *Хатки біленькі виглядають, / Мов діти в білих сорочках / У піжмурки в яру гуляють* (Сон, «Гори мої високії...»). Поетична уява автора активізує зв'язок хати не лише з певним ландшафтом, а й постійну асоціацію з людиною (дітьми, сиротою), напр.: *Над Трахтемировим високо / На кручі, ніби сирота / Прийшла топитися...в глибокім, / В Дніпрі широкому ... отак / Стоїть одним-одна хатина* (Сон, «Гори мої високії...»).

У мовній картині світу це знакове для світосприймання українців слово-поняття займає особливе місце, що засвідчують численні фразеологізми, прислів'я, приказки, фольклорні джерела, зокрема народнопісенна мова, в якій номінація *хата* проектується на сферу родинних, соціальних відносин, на сферу внутрішнього життя людини, її зв'язків із зовнішнім світом, а також з міфічними уявленнями про потойбічний світ. Шевченкове слововживання ґрунтується на етноментальному сприйманні хати і текстовому індивідуально-авторському розширенні семантики названої загальноновживаної лексеми, для якої в тлумачному словнику (СУМ в 11-ти томах) виокремлено такі значення: 1. Сільський одноповерховий будинок // Домівка, господа. // Тимчасове пристановище для кого-небудь. 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку. // Кімната. Мала хата — хатина. 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні.

Відомо, що загальнономовний словник не може охопити обсяг семантики ключового, концептуального для мовотворчості письменника слова. Це стосується й частотного слововживання *хата* як семантичного ядра відомого Шевченкового вислову, що становить мовно-естетичний знак національної культури, пов'язаний з ідеєю України — «життя «в своїй хаті» за законами своєї «правди, і сили, і волі» [2: 12].

Слово-поняття *хата* з урахуванням спільнокореневих утворень *хатина*, *хатиночка*, *хатки*, *хаточка*, належить до частотних слів поетичної мови Шевченка. Серед 276 слововживань [8], які об'єднують відмінкові форми і спільнокореневі утворення, закономірно переважають форми слова *хата* з вираженням семантико-синтаксичних просторових відношень: місцевий відмінок у *хаті*, родовий прийменниковий з *хати* і знахідний прийменниковий у *хату*. Звернімо увагу на природне функціонування знахідного прийменникового, звичного для розмовно-побутового стилю, у поезіях Шевченка: *Добрідень же, тату, в хату!; Добривечір в хату!; Просимо ж у хату!; Ходімо в хату спочивать; Увійшов у хату, ударивсь об поли; Вліз насилу в хату та й ліг спати; Ввели в хату й за стіл посадили*.

Особливість Шевченкового мовомислення виявляється в наскрізній опозиції *хата* — *рай* і *хата* — *пекло*. Найвиразніше ословлена ця

опозиція в поезії «Якби ви знали, паничі..»: *За що, не знаю, називають / Хатину в гаї тихим раєм; А хату раєм називають!; В тім гаю, / У тій хатині, у раю, / Я бачив пекло...; Мені аж страшно, як згадаю / Оту хатину край села! / Такії, Боже наш, діла / Ми творимо у нашім раї / На праведній твоїй землі! / Ми в раї пекло розвели, / А в тебе другого благаєм...*

Семантика низки лексем і висловів стосується оцінки *хата* — *рай*: *тихий рай, чистий став, мати повила, співала, гай зелений, ставок, не наче полотно; / А верби геть понад ставом / Тихесенько собі купають / Зелені віти...*

Оцінка *хата* — *пекло* репрезентована такими лексичними і фразеологічними засобами: *в хаті мучився; сльози пролились; неволя, Робота тяжкая; Там матір добрую мою, / Ще молодую, у могилу / Нужда та праця положила; Не витернів лихої долі. / Умер на панщині*. Лексика з негативною конкретно-чуттєвою семантикою — *сльози, зло, кров* — розкриває оцінний зміст *хати* як *пекла*. Загальна наскрізна опозиція *хата* — *рай* — *хата* — *пекло* посилюється додатковими антитезами, в яких антитестичний зміст лексичних засобів супроводжується семантикою протиставлення; увиразненою синтаксичною будовою висловлення: *Звичайне, радість та хвала! — Отим-бо й ба! Хвали нікому, А кров, та сльози, та хула, / Хула всьому!*

Ключова для мовомислення Шевченка опозиція — протиставлення *багатої* і *убокої* хати: *Тяжко матір покидати / У безверхій хаті. / А ще гірше дивитися / На сльози та лати* («У всякого своя доля...»); *Тесляр убогий / Тебе повинчану веде / В свою убогую хатину* («Марія»); *Крались злидні із-за моря / В удовину хату. / Та й підкralись...* («Сова»); *І притчею стати / Добрим людям, і охати / У холодній хаті / Під кожухом, і нікому / Хату затопити / І вимести...* («Сотник»); *А доведеться самотнім / В холодній хаті кривобокій / Або під тином простягтись* («Якби з ким сісти хліба з'їсти...»)

Ознака соціальної нерівності втілена в такому висловлюванні: *Тече вода і на гору / Багатому в хату. / А вбогому в яру треба / Криницю копати* («Сова»), що становить авторську трансформацію народного прислів'я: «Багатому й під гору вода тече, а бідному і в долині треба криницю копати». Досліджуючи функціонування антонімів у Шевченковому ідіостилі, В.В. Жайворонок наводить приклад авторських антонімічних лексем-образів *покої(палати) — хата(хатина)* [7: 133]: *Цвітуть сади, біліють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво* («Княжна»); *І ледве-ледве вийшла з хати, Пішла на гору, на прокляті Палати глянуть, та й пішла Аж до палат* («Марина»); Віщує серце, що в *палатах* / Ти розкошуєш, і не жаль тобі покинутої *хати* («Не кидай матері, казали...»).

До явищ комплементарної протилежності належать антонімічні вислови *убога хата — хата на помості*, пор.: *У тієї Катерини / Хата на помості, / Із славного Запорожжя / Наїхали гості* («У тієї Катерини...»).

Постійний семантичний зв'язок слів *рай* і *хата* мотивує появу такого діалогічного контексту: *А глянь лиш гарно кругом себе, — / І раю*

кращого не треба! / Чого ти хочеш, забажай, / Всього дадуть, та ще й багато! / Не треба, — кажеш, — **дайте хату!** («Марина»). Ця репліка в уявному діалозі — емоційне висловлення нездійсненого бажання поета мати свою власну хату, мати родину. Шевченкова мрія ослівлена в ідилічних картинах на зразок однойменної поезії «Поставлю хату і кімнату», або в комунікативних ситуаціях із висловленням жалю: *Добро, у кого є господа* (однойменна поезія); *Я тільки хаточку в тім раї* / Благов, і досі ще благаю, / Щоб хоч умерти на Дніпрі, / Хоч на малесенькій горі («Не молилася за мене»).

Крім соціальної основи протиставлення життєвих реалій поетична мова актуалізує міфологічне значення лексеми *хата*: це і архетипне значення, вербалізований концепт *хата* як трансформація фольклорного образу: *А ми, / Упоравшись, пішли шукати / Нової хати, і найшли / Зелену хату і кімнату / У гаї темному. В лугах, / В степах широких, в байраках / Крутих, глибоких. Всюди хата, / Було де в хаті погуляти / І одпочити де було* («Варнак»). Міфологічне значення реалізується також у такому контексті: *Гонта мов не чує, / Сином хату серед степу / Глибоку будує. / Та й збудував. Бере синів, / Кладе в темну хату / Й не дивиться, ніби чує* («Гайдамаки»).

Наскрізним мотивом у поетичних текстах Шевченка є ототожнення хати з життям в оточенні рідних людей, тобто **хата — рід, родина**. Значеннєвий відтінок 'пристанище' саме в такому лексичному оформленні доповнений синонімічним словом *господа*. У Шевченковій поезії контекстуально притягальними до номінації *хата* є слова — назви спорідненості: *мати, батько, брат, сестра, син, дочка, дід, внуча, родина, сем'я: Ані родини! / Ані хатиночки нема, / Одна-однісінька!..* («Марія»); *І довелося колись мені / В чужій далекій стороні / Заплакати, що немає роду, / Нема пристанища, господи!* («Добро, у кого є господа...»); *Вийшли з хати батько й мати / В садок погуляти, / Порадитись, кого б то їм / Своїм зятєм звати?* («Тече вода з-під явора...»); *Старий батько / Сидить коло хати / Та вчить внука-пузанчика / Чолом оддавати* («Невольник»); *Сем'я вечерея коло хати* («Садок вишневий коло хати...»); *Марне, брате, не вигляє / Чорнобрива з хати. / Не покличе стара мати / Вечеряти в хату* («Рано-вранці новобранці...»); — *Чого він придибав? Нема в нього хати, / Ні сестри, ні брата, нікого нема* («Москалева криниця»).

Відчуття гармонії зі світом, із природним людським буттям тісно пов'язане з образом *хати*, яка символізує матеріальний добробут, достаток, родинний затишок, а також утілює ідею вищої суспільної, історичної справедливості.

Концепт-мотив *хати* переплітається у мовомисленні Шевченка з темою і мотивом *України* як на рівні конкретно-чуттєвих, побутових реалій, так і на рівні символів. Спостерігаємо наскрізне протиставлення своєї *хати* і чужої *хати* (чужого поля, чужого краю), своєї *хати* і чужини, пор.: *Ярино! / Насміються люде, / І Бог святий покарає / І прожсене долю / З цієї хати веселої / На чужєє поле* («Невольник»); *А я [Ганна] ледве*

додибала / *До вашої хати, / Не хотілось на чужині / Одній умирати!* («Наймичка»); *У чужому краю / Не шукайте, не питаєте / Того, що немає / І на небі, а не тільки / На чужому полі. / В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля* («І мертвим, і живим»). Реалізоване в лексичній семантиці виразне протиставлення мотивує семантичне зближення, навіть отождоження слів-понять *Україна* і *хата*, про що свідчить згаданий вище Шевченків афоризм. Підставою для такого отождоження є й інші поетичні контексти: *З хатини видно Україну / І всю Гетьманщину кругом* (Сон «Гори мої високі»); *Вкраїно! Мій любий краю неповинний!.. Воскресни, мамо! І вернися В світлицю-хату; опочий* («Осії. Глава XIV»).

Словник мови Шевченка, орієнтуючись на структурування лексичного значення в загальнономовному словнику, не виокремлює названого значеннєвого відтінку в семантиці слова *хата*. А втім, у поезії Шевченка концепт-мотив *хата* вербалізується в контекстах, що засвідчують, з одного боку, трансформацію значення лексеми *хата*, отождоження її з українським світом (родиною, побутом, природними умовами соціального існування, врешті, з Україною), а з другого, — актуалізує семантичне протиставлення *хати* і *світу*.., пор.: *Постривайте... світ — не хата, / А ви малі діти, / Нерозумні. Хто ватажком / Піде перед вами, / Хто проведе?* («Гайдамаки»); *Попідтинню сіромаха / І днює й ночує; / Нема йому в світі хати* («Перебендя»).

За частотністю слововживань іменник *світ* (284) у поезіях Шевченка займає друге місце після слова *хата*. Проте порівняно з іменником *хата* він має значно розгалуженішу семантику, пов'язану із фразеологізацією висловів, характерних для розмовного стилю, на зразок: *на світ* (божий) (привела, породила, родилась); *на край світа / світу; світом нудить; на світі; пішов світ за очі; на сім світі; на той світ; на тім світі; з того світа / з того світу* тощо. Усталені вислови вносять у поетичний текст виразну розмовну експресію. Проте вислови з ключовою лексемою *світ* не тільки є маркерами розмовного стилю. Часто вживана фраза *світ Божий* завдяки новому індивідуальному контекстові тяжіє до естетизованих афористичних висловів, пор.: *І світ божий як великдень, / І люди як люди!* («На вічну пам'ять Котляревському»). Стилістична фігура ампліфікації увиразнює авторську оцінну семантику образного слововживання: *Світе ясний! Світе тихий! / Світе вольний, несповитий! / За що ж тебе, світе-брате, / В своїй добрій, теплій хаті / Оковано, омурано / (Премудрого одурено), / Багрянцями закрито / І розп'ятієм добито?* («Світе ясний! Світе тихий!..»), пор. також роль епітетів у поетичному контексті виразного розмовного регістру: *Ой не йдімо, не ходімо, / Рано, друже, рано — / Походимо, посидимо — / На сей світ поглянем... / Поглянемо, моя доле... / Бач, який широкий, / Та високий, та веселий, / Ясний та глибокий...* («Чи не покинуть нам, небого...»).

Епітети *широкий, вольний світ* несуть на собі відбиток Шевченкового ліричного слововживання: *Даремне, марне пролетять / Його найкращії літа, / Що він не знатиме, де дітись / На сім широкім вольнім*

світі («І золотої й дорогої...»). Іншу лексикалізацію цього самого мотиву маємо в поетичних рядках: *Сини мої, гайдамаки! / Світ широкий, воля, — / Ідіть, сини, погуляйте, / Пошукайте долі* (Гайдамаки).

Почуттєва домінанта Шевченкової мови виявляється в активному вживанні поетом підсильно-заперечних усталених висловів на зразок *ніхто на/в світі, ніде в/на світі, ніколи в/на світі, нізащо в світі, нікого в світі*, якими часто послуговується Шевченко як засобом градації, пор.: *Неначе птахи чорні в гаї, / Козацтво сміливе літає, / Ніхто на світі не втече; / Огонь запеклих не пече* («Гамалія»); *Бо горе словами / Не розкажеться нікому / Ніколи, ніколи, / Нігде на світі!* («Лічу в неволі дні і ночі...»). Наведених зворотів не знайдемо ні у фразеологічних словниках української мови, ні в Словнику мови Шевченка. Тим часом вони становлять характерну структурну ознаку емоційно-експресивної української мови з особливими функціями заперечних займенників, прислівників і десемантизованого іменника *світ* у функції підсилювальної частки *в/на світі*. Глибоке мовне чуття поета сприяло відтворенню тонких нюансів народно-розмовного емоційного висловлювання й забезпечувало сприймання читачами його поетичного слова як свого.

Світ як макропростір протиставляється мікропростору *хата*, але особливість Шевченкового мовомислення полягає в контекстуально-семантичному, асоціативному зближенні цих слів-понять. Для Шевченка *хата* — це цілий світ українських просторових асоціацій, родинних зв'язків, людських стосунків, власне, світ України. Водночас контекст *світ* — *не хата* засвідчує, що поет бачив хату в світі, в історії народу, переймався складними процесами збереження національної ідентичності. Так контекстуальна семантика окремих слів підводить до висновку, що кожне Шевченкове слововживання проектується на глибинні мисленнєві структури, тобто для пізнання філософії мови Кобзаря не достатньо структурно-рівневого підходу до мовних фактів, типологічного аналізу тропів і стилістичних фігур. Саме лінгвокогнітивна інтерпретація поетичного тексту Шевченка, оперування поняттями концептів-мотивів, співвідносних із поняттями лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів відкриває нові можливості дослідження філософії мови Кобзаря.

1. Барабаш Ю. Слово // Зб. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. — К.: Наук. думка, 2008. — С. 279–301.
2. Барабаш Ю. Україна // Зб. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка, — К.: Наук. думка, 2008. — С. 11–50.
3. Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Т. Г. Шевченка. Звертання // Наукові записки АН УРСР. Інститут мови і літератури. — 1946. — Т. II. — С. 30. — 53.
4. Ващенко В.С. Словник мови Шевченка // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: Зб. статей. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — 163 с.
5. Дзюба І.М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 720 с.
6. Єрмоленко С. Я. Неокраєне крило Слова (Мотив слова в поезії Шевченка) // Мовознавство. — 1989. — №2. — С. 11–18.

7. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. пос. — К.: Довіра, 2007. — 262 с.
8. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / [ред. і упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриша]. — Нью-Йорк: ВЦ НТШ; Едмонтон-Торонто: КІУС, 2001.
9. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. — К.: Парапан, 2003. — 240с.
10. Курс історії української літературної мови. [за ред. акад. І.К. Білодіда]. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — Т. 1. — 595 с.
11. Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. — К. — Х., 1946. — 144 с.
12. Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / Пер. з нім. Володимир Кам'янець. — Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 32. — Львів, 2012. (Серія «Історія мови»). — 328 с.
13. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Тарас Шевченко [Упор., автор передмови і коментарів М. Тимошик]. — К.: Наша культура і наука, 2002. — 438 с.
14. Русанівський В. М. У слові — вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка). — К.: Наук. думка, 2002. — 239 с.
15. Сімович В. Чи можна вже студіювати Шевченкову мову // Сімович В. Праці у 2-х т. Том 1: Мовознавство [Упорядкування і передмова Л. Ткач]. — Чернівці: Книги—ХХІ, 2005. — 530 с.
16. Словник мови Шевченка: У 2-х т. — К.: Наук. думка, 1964.
17. Смілянська В. Л. Діалогізм // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. — Т. 2: Г — З / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. [редкол.: М.Г. Жулинський (гол.) та ін]. — К., 2012. — 757 с.
18. Смілянська В. Шевченкові розмисли // Зб. наук. праць. — К., 2005. — 491 с.
19. Франко З.Т. Засоби мовної майстерності лірики Т. Шевченка періоду заслання // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: зб. статей. — К., 1964. — 163 с.
20. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1. Поезія 1837 — 1847. — 782 с.; Т. 2 Поезія 1847 — 1861. — 782 с.

Статтю отримано 25.03.2014.

Svitlana Yermolenko

Kyiv

THE PHILOSOPHY OF TARAS SHEVCHENKO'S LANGUAGE

The article seeks to analyze Shevchenko's language as a complex hierarchical system that is the subject of study in the history of the Ukrainian literary language, linguostylistics, linguo-poetics, cognitive linguistics, and linguistic cultural studies. To explore the philosophy of Kobzar's language, the author focuses on the characteristic Ukrainian identity concepts, motifs, and symbol-words WORD, HOUSE, WORLD. The article offers paradigmatic-syntagmatic and pragmatic-communicative analysis of the corresponding lexicalized concepts in Kobzar's poetic vocabulary. It reaches a conclusion regarding the aesthetic criteria of establishing a literary norm consistent with Shevchenko's word usage.

Key words: Shevchenko's language, literary norm criteria, phenomenon of dialogue, concepts/motifs WORD, HOUSE, WORLD, aesthetism and symbolism of an individual world usage